

DĪVĀNU LUGĀTĪ'T-TŪRK' TEKİ su- FİİLİ ÜZERİNE

Yeşim ÇAĞLAR¹

Öz

Karahanlı Türkçesi dönemine ait eserlerden biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk toplulukları ve dilleri hakkında önemli bilgiler veren kaynak bir eserdir. Makalede, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Ol anğar boyun sudı*. “O, ona boyun eğdi, itaat etti.” ve *Ol manğa yünğ sudı*. “O bana, bükülmek için yün gönderdi.” cümlelerinde geçen ve “itaat etmek; bükülmek üzere sümek göndermek” anlamlarına gelen *su-* fiili üzerinde durulacaktır. Özellikle “bükülmek üzere sümek göndermek” anlamı merkeze alınarak *su-* fiilinin tarihi Türk lehçelerindeki kullanımları, çeşitli etimolojik sözlük ve kitaplardaki açıklamaları incelenecektir. Fiil üzerinde art zamanlı araştırma yapılarak Türk dilinin tarihi dönemlerinde yer alan metinler taranacaktır. Eş zamanlı araştırma yapılarak fiilin Türkiye Türkçesindeki ve ağızlardaki varlığı sorgulanacaktır. *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki su-* fiilinin kök anlam ortaklığı Doğu Türkçesi ile yazılmış bir eser olan *Kasîde-i Bürde* şerhinde tanıklanacaktır. Çalışmada *su-* fiilinin kullanım alanı ve anlam haritası ortaya konacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Eski Türkçe, Doğu Türkçesi, etimoloji, *su-* fiili

ON THE VERB *su-* IN *DĪWĀN LUGĀT AT-TURK*

Abstract

Dîwān Lugāt at-Turk, one of the works of the Qarakhanid Turkish era, is a reference book that provides important information about the Turkic communities and their

¹ Arş. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ycağlar@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7791-7883

languages. In the article, the verb “su-”, which means “to submit; to send wool to spin”, in *Ol añar boyun sudi*. “He submitted to him.” and *Ol maņa yuņ sudi*. “He sent me hanks of wool to spin.” will be emphasized. In particular, the meaning of “sending wool to spin” is taken into the center, and the uses of the verb in historical Turkic dialects, and its explanations in various etymological dictionaries and books will be examined. The texts in the historical periods of the Turkic language will be scanned by doing research on the verb in a diachronic way. The root meaning relation of the verb *su-* in *Dîwân Lugât at-Türk* will be witnessed in the interpretation of *Qasidat Al-Burda*, a work written in Eastern Turkish. In the article, the usage area and meaning map of the verb will be presented.

Keywords: *Dîwân Lugât at-Türk*, Old Turkish, Eastern Turkish, etymology, verb *su-*

Giriş

11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*; Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızlarının söz varlığını derleyen, örnek cümle ve manzum parçalarla açıklayan ansiklopedik Türk lehçeleri sözlüğüdür. Eser aynı zamanda çeşitli gramer açıklamalarının yer aldığı “11. yüzyılın ölçünlü Türkçesinin küçük bir grameridir” (Akalin, 2008, s. 42; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xvii).

Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyılda yaşamış Türk boylarının ağızları hakkında bilgilerin yer aldığı diyalektolojik bir çalışma olmasının yanı sıra bu boylar hakkında bilgiler veren etnolojik bir eser mahiyetindedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xvii). Türk coğrafyasına ait şehir, kasaba, köy, akarsu, göl, dağ adlarını işleyen ve bunlarla ilgili kısa bilgiler veren bir coğrafya eseri ve kişi adlarını içeren onomastik bir çalışma niteliğindedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xvii).

Eser aynı zamanda Türklere ait çeşitli inanç ve inanışları işleyen, efsanelere yer veren, tarım, hayvancılık, avcılık gibi meslekler ile halkın giyim ve kuşamını içeren, çeşitli alet ve eşyalar, yiyecek ve içecekler hakkında bilgiler veren halk bilimi eseri; kimi hastalıklar, tedavi şekilleri ve çeşitli ilaçları içeren halk hekimliği çalışmasıdır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xviii). Muhtevası dikkate alındığında içerdiği atasözü, beyit ve dörtlükler bakımından ise 11. yüzyıla ait atasözü külliyyatı ve şiir antolojisi niteliğindedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xviii).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te su- Fiili

Dîvânu Lugâti't-Türk'te su- fiili, görülen geçmiş zamanın üçüncü teklik kişi ekiyle çekimlenmiş olarak *sudı* maddesinde yer almaktadır. Besim Atalay tarafından tercümesi yayımlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün sudı* maddesi şöyledir: *Ol anğar boyun sudı*. “O, ona boyun eğdi, itaat etti.” *Ol mañğa yünğ sudı*. “O bana, bükülmek için yün gönderdi. (O, bükülmek için bana yün sümeği gönderdi.)” (Atalay, 1986a, s. 248).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün İngilizce çevirisini yayımlayan Robert Dankoff ve James Kelly tarafından *Ol anğar boyün sūdi*. ve *Ol mañğa yūñ sūdi*. olarak okunmuş, “He submitted (inqāda, xaḍa‘a) (lit. ‘offered his neck’) to him.” ve “He sent (arsala) me hanks of wool to spin.” biçimlerinde çevrilmiştir (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 279).

Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu çalışmalarında aynı maddeyi, *Ol anğar boyu.n sūdi*. ve *Ol mañğa yūñ sūdi*. biçimlerinde okuyup “O, ona uydu ve boyun eğdi.” ve “O, bana eğirmek için yün çilesi gönderdi.” olarak aktarmışlardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 457).

su- fiili, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te sudı* madde başının altında *sumağ*, *sudı* ve *sur* biçimlerinde yer almaktadır (Atalay, 1986a, s. 248-249). *su-* fiili Atalay (1986b)'a göre “itaat etmek; bükülmek üzere sümek göndermek” (s. 536), Ercilasun ve Akkoyunlu (2014)'ya göre

“uymak, (boyun) eğmek; eğirmek için (yün çilesi) göndermek” (s. 883) anlamlarına gelmektedir. Dankoff ve Kelly (1985) ise *su-* fiilini “submit (inqāda, xaḍa‘a); send (wool to spin) (arsala)” [boyun eğmek; (eğirmek için yün) göndermek]² olarak açıklamaktadır (s. 167).

Etimolojik Sözlük ve Kitaplarda *su-* Fiili

su- fiilinin daha iyi anlaşılabilmesi için çeşitli etimolojik sözlüklerde ve kitaplarda kullanımlarının incelenmesi yerinde olacaktır.

Drevnetyurkskiy Slovar [Eski Türkçe Sözlük]'da *su-* fiili “тянуть” [uzanmak] ve “протягивать” [uzatmak] anlamlarıyla karşılanmaktadır. Fiil açıklanırken *Dîvânu Lugâti't-Türk* kaynak olarak gösterilmektedir. Sözlükte *ol maḡa jün sudī* “он протягивал мне шерсть” [O bana yün uzattı.] örneği yer almakta, *bojun su-* maddesine yönlendirmekte ve *sun-* fiili ile karşılaştırılması istenmektedir (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 512). *bojun su-* fiili ise “покоряться” [itaat etmek] ve “подчиняться” [itaat etmek] anlamlarıyla karşılanmakta *ol aḡar bojun sudī* он ему подчинился [Ona itaat etti.] örneği ile açıklanmaktadır (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 111).

An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish'te *hapax legomenon*³ olarak değerlendirilen *su-* fiili, temel anlamı belirsiz olarak nitelendirilmekte ve varlığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e dayandırılmaktadır. Fiil, *ol aḡar boyu:n su:di:* “he obeyed him and submitted” [O, ona itaat etti ve (boyun) eğdi.] ve *ol maḡa: yu:ḡ su:di:* “he sent (arsala) me hanks of wool to spin” [O, eğirmek için yün çilesi gönderdi.] örnekleri ile açıklanmaktadır (Clauson, 1972, s. 782).

² [] işareti, makale yazarı tarafından yapılan çeviri ve aktarımları gösterir.

³ Bir metinde yalnızca bir kere geçen kelimedir.

Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov [Türkçenin Etimoloji Sözlüğü]'da *su-⁴ fiilinin “покоряться” [itaat etmek] ve “подчиняться” [itaat etmek] anlamlarına gelen *boyun su-* yapısı ve “протягивать” [uzatmak] anlamına gelen *su-* / *suy-* fiili içerisinde korunduğundan bahsedilmektedir. Belki de bu fiilin “сучить шерсть” [dügüm olmuş yün] anlamına gelen *sü-* / *süy-* fiili ile ilişkilendirilmesinin daha olası olduğu belirtilir (Levitskaya ve ark., 2003, s. 336). *süy-* fiili ise “вытягивать волокно из кокона” [kozadan lif çekmek] anlamıyla açıklanır ve lehçelerde “прясть нитку” [bir ipliği çevirmek] anlamıyla yer aldığı belirtilir (Levitskaya ve ark., 2003, s. 344).

Old Turkic Word Formation'da *sun-* fiili “kendini veya elini birine doğru uzatmak” anlamıyla açıklanır ve *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* ile belgelendirilir. Fiil tahlilinde *su-* fiiline getirilen *-(X)n-* yapım eki ihtimalinden bahsedilir ve “itaat” anlamına gelen *boyun su-mak* ile “itaatkar” anlamındaki *boyun su-gan* kullanımlarına işaret edilir. Fiilin *Mukaddimetü'l-Edeb*'de karşımıza çıkan *sü-* versiyonuna dikkat çekilir (Erdal, 1991, s. 615).

Tarihi Türk Lehçelerinde *su-* Fiili

Köktürk Türkçesi metinlerinde *su-* fiiline rastlanmamaktadır. Eski Uygur Türkçesi dönemine ait *Altun Yaruk* (Kaya, 1994), *Huastuanift* (Özbay, 2014), *Dasakarmapathāvadānamālā* (Elmalı, 2016), *Çaştani Bey Hikâyesi* (Müller ve Gabain, 1945) gibi bazı metinlerde “sunmak, vermek, uzanmak” anlamlarıyla *sun-* fiili içerisinde yer almaktadır.

Turfan ve çevresinde bulunan, ilk olarak 1933'te W. Bang ve Reşid Rahmeti Arat tarafından “Lieder aus Alt-Turfan” başlığıyla yayımlanan manzum parçalar, daha sonra Arat tarafından *Eski Türk Şiiri* adıyla yayımlanmıştır. Eserde yer alan, iyilik ve doğruluğa

⁴ * işareti, başına geldiği dil biriminin konuşma ve yazı dillerinde bulunmadığını ve varlığının nazari olduğunu gösterir.

yönlendiren ve altı dörtlükten oluşan parçanın beşinci dörtlüğünde *su-* fiili, *boyunun su-* ibaresi içerisinde yer almaktadır.

ayıbsız tişike er

boyunun sumış gerek

ol andağ tüzün birle

tiriglig kılmış gerek. (Arat, 2007, s. 266; Bang ve Rachmati, 1933, s. 136).

[Namuslu, iffetli kadına erkeğin boyun eğmesi, itaat etmesi gerekir. Öyle dürüst bir insanla hayat sürmek gerekir.]

Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*'de *su-* fiili kullanılmamakta “uzatmak, vermek” anlamlarına gelen *sun-* fiili içerisinde yer almaktadır (Arat, 1979, s. 409).

Karahanlı Türkçesine ait *İlk Kur'an Tercümesi* (Ata, 2019)'nde ise *su-* fiili hem *su-* hem de *sü-* versiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. Metinde sadece *boyun su-* ve *boyun sü-* deyimi içerisinde yer alan *su-* fiili, üstüne gelen eklerin kalınlık incelik durumuna göre farklı iki şekilde okunmuştur. Ayrıca metinde *su-* fiilinin *sü-* ve *sun-* fiilleriyle karşılaştırılması istenmektedir (Ata, 2019, s. 630-632).

Metinde, *boyun su-* “1. itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak, (İslamiyeti) kabul etmek; 2. tahrik etmek”, *boyun suğan* “1. itaatkar; 2. kendi rızası ile bağışta bulunan, sadaka veren, hayırsever”, *boyun suglı* “1. müslüman, inanan; 2. boyun eğen”, *boyun sumağ* “boyun eğme, itaat”, *boyun sun-* “itaat edilmek, sözü dinlenmek”, *boyun sümek* “itaat, itaat etme”, *boyun sügen* “itaatkar” kullanımları ve anlamları dikkate alındığında *boyun su-* “itaat etmek” deyiminin İslamiyetle birlikte “İslamiyete girmek, İslamiyeti kabul etmek” şeklinde dini bir anlam yüklendiği fark edilecektir (Ata, 2019, s. 294-295).

Harezmi Türkçesine ait metinlerden *Mukaddimetü'l Edeb* (Yüce, 1993)'de *su-* fiilinin sadece ince ünlülü *sü-* versiyonuna rastlanmaktadır. Metinde “eğmek, bükme (?)” (s. 179)

anlamlarında kullanılan *sü-* fiili ayrıca *boyun sü-* “uymak, itaat etmek” deyimini, *boyun sümek* “itaat”, *boyun sümezlik* “itaatsizlik” (s. 107) öbekleri içerisinde kullanılmaktadır. Metinde “sunmak, uzatmak” (s. 178) anlamlarında *sun-* fiili de yer almaktadır.

su- fiilinin yer aldığı bir diğer metin, Doğu Türkçesi ile yazılmış olan *Kasîde-i Bürde* şerhidir. Arap edebiyatında iki önemli *Kasîde-i Bürde*'den biri olan eser, Mısırlı şair Ebû Abdi'llâh Şerefü'd-dîn Muhammed b. Saîd b. Hammâd b. Muhsin El-Bûsîrî (öl. H 695 / M 1296 ?)'ye aittir. Hz. Muhammed için yazılan bu kasidenin asıl adı *El-Kevâkibü'd-dürriye fi medhi hayri'l-beriyye*'dir. Kaside, Bûsîrî'nin hastalığından kurtulmasına vesile olduğu için *Kasîdetü'l-Bürde* adıyla yaygınlaşmıştır (Çağlar, 2019, s. 3; Kaya, 1992, s. 469).

Çalışmaya konu olan eser Bûsîrî'ye ait *Kasîde-i Bürde*'nin Doğu Türkçesinde yazılmış bir şerhidir. Yazma, “Şerh-i Kasîde-i Bürde” başlığı ile İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu Arap Edebiyatı bölümü numara 126/1-2'de kayıtlıdır (Yazar, 2016, s. 345). Eser üzerinde tarafımızdan hazırlanan Doktora tezi (Çağlar, 2019) bulunmaktadır.

Metinde önce *Kasîde-i Bürde*'nin Arapça orijinal beyti verilmekte ve Doğu Türkçesi ile şerhi yapılmaktadır. Açıklama sonrası Arapça kelimeler ve Doğu Türkçesinde karşılıklarının verildiği sözlük bölümü bulunmaktadır. *Kasîde-i Bürde*'nin 37. beytinin Doğu Türkçesi ile şerhi şöyledir:

(09) Hâzret-i peygamber şallallâhu ‘aleyhi ve sellem cırladı ilni 57b/01 Hüdâ-y-Te‘âlâ tarafıge anıñg étegige. Cönk sunğuçı (02) il, cönk suçuçudurlar rîsmânığa ki hergiz üzülmezdür (03) méni emân berdi İmân-nıñg ħablü'l-metînini astı. Her kim (04) anğa ħol soħsa köñglide aħlâf ve nizâ‘-nıñg endîşesi (05) bolmasa ħol soħuçı-durlar rişte kim hergiz munħatı‘ bolmas. (06) **Lugât** e'd-de‘â cırlağan *elistimsāk* saħlaşnı (07) taleb ħılğan ya‘nî ħol soħğan *ħabl* bend *infîşâm* sınğan (08) ya‘nî inħıţâ‘ **beyt** (Çağlar, 2019, s. 122).

Mahmut Kaya tarafından “Hazret-i Peygamber (bütün insanları) Allah’a davet etti. O’na sarılanlar kopmayan sağlam bir ipe yapışmışlardır.” (Kaya, 2014, s. 53) şeklinde yorumlanan 37. beyit tarafımızdan Türkiye Türkçesine şöyle aktarılmıştır:

Hazret-i peygamber sallallahu aleyhi ve sellem halkı(nı) **57b** Huda Teala tarafına, onun huzuruna davet etti. Hiçbir zaman kopmayan ipine eğirmek için yün götüren halk, yün götürenlerdir. Beni bağısladı, imanın kuvvetli ipini / Kur’an’ı astı. Her kim ona sarılsa, gönlünde anlaşmazlık ve karşı gelme endişesi olmasa, (onlar) asla kopmayan bu ipe sarılanlardır. **luğât** *e'd-de‘ā* davet etme *el-istimsāk* korunmayı isteme yani sarılma *ḥabl* ip *infîşām* kırılma / kesme **beyt** (Çağlar, 2019, s. 239-240).

Doğu Türkçesi ile yapılan şerhte *Cönk sunguçı il, cönk sukuçıdurlar rîsmânığa ki hergiz üzülmezdür.* “Hiçbir zaman kopmayan ipine eğirmek için yün götüren halk, yün götürenler, götürücülerdir.” cümlesindeki *cönk sunguçı il* “yün götüren halk” ile *cönk sukuçı* “yün götüren, yün götürücü” ibareleri dikkat çekmektedir. Metinde *cönk su-* “(eğrilmesi için) yün götürmek”, *cönk sun-* “(eğrilmesi için) yün götürmek” anlamlarında kullanılmıştır (Çağlar, 2019, s. 382, 603).

Türkiye Türkçesinde ve Ağzlarda *su-* Fiili

Tarihi Türk lehçelerinde *su-* olarak kullanılmasının yanı sıra kimi örneklerde ince ünlülü olarak *sü-* biçiminde yer almaktadır. Fiil, Türkiye Türkçesinde, ağzlarda, derleme, tarama ve terim sözlüklerinde *sümek ~ sömek, süme; sümen ~ sömen* ve *süyem ~ süyüm ~ süğüm ~ süygün; süyme ~ süğme, süğmek* türevlerinde karşımıza çıkmaktadır.

sümek ~ sömek, süme

sümek kelimesi çeşitli sözlüklerde, “eğirilmek için temizlenmiş ve taranmış yumak biçiminde yün” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2179), “eğirilmek için hazırlanan yün” (Dilçin, 1983, s. 195), “taranmış yumak biçiminde yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993a, s. 3710), “yün, iyi yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,

1993a, s. 3711), “taranmış, bükülmeye elverişli duruma getirilmiş yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993b, s. 4711), “ip yumağı” (Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü, 1976, s. 176) gibi anlamları ile karşımıza çıkmaktadır.

Hasan Eren, kökünün bilinmediğini söylediği *sümek* kelimesini “eğrilmek için atılmış ve taranmış yumağı” biçiminde anlamlandırır, kelimenin Anadolu ağızlarında kullanıldığını, yerel ağızlarda *sömek* biçiminin de bulunduğunu belirtir (Eren, 1999, s. 379).

sömek kelimesi “bükülmüş ip yumağı”, “taranmış yumak biçiminde yün”, “masuraya sarılmış iplik” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993a, s. 3678), “taranmış, bükülmüş yün yumağı” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993b, s. 4705) anlamlarını karşılamaktadır.

Kelimenin *süme* “yumurta biçiminde yün yumağı” versiyonu da bulunmaktadır (Zanaat Terimleri Sözlüğü, 1976, s. 176).

sümen ~ sömen

Eren, *sümek* kelimesinin ağızlarda nadir olarak *sümen*, *sömen* ve *süyem* varyantlarının kullanıldığını belirtir (Eren, 1999, s. 379). *sümen* kelimesi ağızlarda “taranmış yumak biçiminde yün”, “yün, iyi yün”, “bükülmek için işlem görmüş tiftik”, “koyunun ilk kırkımından alınan yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993a, s. 3711) anlamlarında, *sömen* ise “taranmış yumak biçiminde yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993a, s. 3679) anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

Türkçe Sözlük’te yer alan ve “üzerinde yazı yazmaya, arasında evrak saklamaya yarayan deri kaplı altlık” anlamına gelen *sümen* kelimesi ise ağızlarda kullanılan *sümen* kelimesinden farklıdır. Kökeni Fransızca “sous-main” kelimesine dayandırılan kelime “bir evrakın işleme konulmasını engellemek; bir işin yapılmasını geciktirmek” anlamlarına gelen *sümen altı etmek* deyimini içerisinde varlığını korumaktadır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2179).

süyem ~ süyüm ~ sügüm ~ süyğün

sümek kelimesinin yanı sıra ağızlarda *su-* fiilinden türeyen *süyem*, *süyüm*, *sügüm*, *süyğün* gibi versiyonlarına da rastlanmaktadır.

süyem kelimesi ağızlarda “eğirilmek için temizlenmiş ve topaklanmış yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993a, s. 3728) anlamına gelmektedir. *süyüm* ise “iğneye geçirilen bir sap iplik” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2192), “iplik teli, sap” (Dilçin, 1983, s. 196), “bir parça (iplik için)” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993b, s. 4716), “kirman ya da iğ gibi, yünden ip yapmakta kullanılan aygıtlarda, yün topağıyla aygıt arasında oluşan incelmış yün” (Zanaat Terimleri Sözlüğü, 1976, s. 178) anlamlarına gelmektedir. Eren (1999) *süyem* kelimesinin “uzamak” anlamına gelen *süy-* fiilinden türediğini belirtir (s. 381).

Yine ağızlarda yer alan “bir sap iplik, kol gerilişiyle kirmene sarılacak yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993a, s. 3729) anlamında kullanılan *sügüm* kelimesinin yanı sıra “taranmış, eğirilecek duruma getirilmiş yün” (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1993b, s. 4715) anlamına gelen *süyğün* kelimesi kullanılmaktadır.

süyme ~ süğme, süğmek

Ağızlar dışında *su-* fiilinden türeyen kelimeler ve terim olarak kullanılan kelimeler de mevcuttur: *süyme* “taranmış yün” *süğme* “yün ve kıl eğirme” *süğmek* “yün ya da kıl eğirmek” (Zanaat Terimleri Sözlüğü, 1976, s. 176-178).

Değerlendirme ve Sonuç

su- fiili ile ilgili değerlendirilmesi gereken ilk husus, fiilin kısa ya da uzun ünlülü okunması durumudur. Atalay (1986a) fiili kısa ünlülü olarak *su-* biçiminde okurken Clauson (1972), Dankoff - Kelly (1984) ve Ercilasun - Akkoyunlu (2014) ise uzun ünlülü olarak *sū-* biçiminde okumuşlardır.

Atalay (1986a) yayınında hiçbir ünlü uzunluğunu göstermezken, Clauson (1972) “elif, vav ve ye” harfleri ile yazılmış her heceyi uzun okumuştur. Benzer bir bakış açısından hareketle Dankoff - Kelly (1984) de “elif, vav ve ye” harflerini -kelime sonundaki kullanımları hariç- uzunluk belirtisi olarak kabul etmiş ve uzun ünlülü olarak okumuştur. Ercilasun - Akkoyunlu (2014) ise asli uzun ünlüleri göz önünde bulundurarak “elif, vav ve ye” harfleri ile yazılan ve uzunluk belirtisi gösterdiğini düşündükleri ilk hecedeki ünlüleri uzun okumuşlardır.

11. yüzyılda konuşulan Türk lehçelerindeki birincil uzun ünlülerin varlığını *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten* öğrendiğimizi söyleyen Talat Tekin (1995), Kâşgarlı Mahmud'un kısa ünlüleri sadece hareke ile gösterirken uzun ünlüleri uzatma harfleri ile yazdığını ve harekelediğini belirtir (s. 97). Uzun ünlü kullanımına örnek olarak “uzatmak, sunmak” anlamlarına gelen *sū-* fiilini veren Tekin (1995), *ū* ünlüsünü, *boyun sū-* “itaat etmek” ve *yūñ sū-* “yün göndermek” örnekleri ile açıklamaktadır (s. 110).

su- fiili ile ilgili diğer bir husus fiilin ince ya da kalın ünlülü olma durumudur. Nadalyaev (1969), Clauson (1972), Atalay (1986a), Dankoff - Kelly (1984), Erdal (1991), Ercilasun - Akkoyunlu (2014) ve Çağlar (2019) fiili kalın ünlülü olarak *su-* biçiminde okumaktadır. Yüce (1993) üzerine ince sıradan ekler gelmesi nedeniyle fiili *sū-* olarak okumaktadır. Ata (2019) ise aynı metinde fiili çoğunlukla *su-* biçiminde okumakta sadece iki yerde *sū-* olarak değerlendirmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “itaat etmek, uymak, boyun eğmek” anlamlarına gelen *su-* fiili, *boyun* kelimesi ile birlikte kullanılarak zamanla *boyun su-* “boyun uzatmak, boyun eğmek, itaat etmek” anlamlarını karşılamış ve deyimleşmiştir. Serkan Şen (2017), *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* kitabında *boyun su-* ~ *boyun sü-* deyiminden bahsetmekte ve deyimini “itaat etmek” anlamıyla açıklamaktadır (s. 89). İslamiyet’in kabulü ile birlikte *boyun su-* deyimini, dini bir boyut kazanmakta ve “İslamiyet’i kabul etmek” anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır.

su- fiili, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* *yünğ* kelimesi ile birlikte *yünğ su-* biçiminde “bükülmek üzere sümek göndermek” anlamında kullanılmıştır. *Ol manğa yünğ sudı.* “O bana, bükülmek için yün gönderdi.” cümlesindeki *su-* fiilinin sadece *yünğ* kelimesi ile birlikte kullanıldığı için bu anlamı karşılamadığı, *su-* fiilinin kendi bünyesinde “bükülmek üzere sümek göndermek, eğirmek için (yün çilesi) göndermek, (eğirmek için yün) göndermek” anlamlarına sahip olduğu düşüncesindeyiz.

Her ne kadar Kâşgarlı Mahmud *su-* fiilini aynı maddede verse ve Atalay (1986a) tarafından tek bir madde başı olarak ele alınsa da farklı anlamlara sahip *su-* fiilinin Ercilasun ve Akkoyunlu (2014)’da olduğu gibi iki ayrı madde başı olarak ele alınması gerektiği düşüncesindeyiz. Belki de *boyun su-* ve *yünğ su-* ibarelerindeki *su-* fiili için yazılışları aynı iki farklı fiilden söz etmek de mümkündür.

su- fiili, *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten* sonraki metinlerde *boyun su-* ~ *boyun sü-* (Arat, 2007; Ata, 2019; Yüce, 1993) deyimini içerisinde varlığını sürdürürken “bükülmek üzere sümek göndermek” anlamıyla kullanılan *yünğ su-* ise aynı kullanımda *Kasîde-i Bürde* şerhinde (Çağlar, 2019), “(eğirmek için) yün göndermek” anlamıyla *cönk su-* ve *cönk sun-* yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Böylece *su-* fiilinin kök anlam ortaklığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile *Kasîde-i Bürde* şerhinde devam etmektedir. Her ikisinde de *su-* fiili “(eğirmek için) yün göndermek” anlamında kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde, ağızlarda, derleme, tarama ve terim sözlüklerinde *sümek* ~ *sömek*, *süme*; *sümen* ~ *sömen* ve *süyem* ~ *süyüm* ~ *süğüm* ~ *süyğün*; *süyme* ~ *süğme*, *süğmek* türevleri kullanılmakta ve “yün, iplik, yün eğirme” vb. anlamlara gelmektedir.

Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov' da *sümek* kelimesinin etimolojisi için *süy-* fiilindeki *y-* sesinin düşürülmesi ve *-mek* mastar ekinin eklenmesi ile oluşturulduğu belirtilir (Levitskaya ve ark., 2003, s. 344). Eren, *sümek* kelimesinin kökünün bilinmediğini, *süyem* kelimesinin ise *süy-* fiilinden türediğini belirtir (Eren, 1999, s. 379, 381). Biz ise *sümek* kelimesinin, *süyem* kelimesi ve türevlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* geçen *su-* fiilinden türediği düşüncesindeyiz.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2008). *Binyıl önce binyıl sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce haz.) İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Ryland nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları.
- Atalay, B. (1986a). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986b). *Divanü Lûgat-it-Türk dizini "endeks"*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bang, W. ve Rachmati, G. R. (1933). *Lieder aus Alt-Turfan. Asia Major, 9(2), 129-140*.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Courteille, P. (1870). *Dictionnaire Turk-oriental*. Paris: L'imprimerie Impériale.
- Çağlar, D. (2018, Kasım). *Doğu Türkçesi Kasîde-i Bürde şerhinde yardımcı fiillerin kullanımı*. Sözlü sunum, II. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu, İstanbul.
- Çağlar, D. (2019). *Doğu Türkçesi Kaşîde-i Bürde şerhi (İnceleme-metin-aktarım-dizin-tpkibasım)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Maḥmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwan Luyāt at-Turk) Part I*. Washington: Harvard University Printing Office.

- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Maḥmūd al-Kāšrārī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwan Luyāt at-Turk) Part II*. Washington: Harvard University Printing Office.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāšrārī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwan Luyāt at-Turk) Part III*. Washington: Harvard University Printing Office.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tıpkıbası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk giriş - metin - çeviri - notlar - dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation a functional aproach to the lexicon vol. II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, M. (1992). Bûsîrî, Muhammed b. Saîd. *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 6*, 468-470.
- Kaya, M. (2014). *Kasîde-i Bürde'yi Türkçe söyleyiş*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Levitskaya, L. S., Blagova, G. F., Dıbo, A. V. ve Nasilov, D. M. (2003). *Etimolojiçeskiy slovar Tyurkskih yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye leksiçeskiye osnovı na bukvı "L, M, N, P, S"* Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk İnsitut Yazıkoznaniya.
- Müller, F. W. K. ve Gabain A. V. (1945). *Çaştani Bey hikayesi*. (S. Himran Çev.). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi. (Orijinal çalışma basım tarihi 1931).
- Nadalyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.

Türkçe sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü X (S-T). (1993a). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü XII (Ek-1). (1993b). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yazar, S. (2016). İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki el yazmalarının katalogu. *Türkiyat Mecmuası*, 26(1), 339-446.

Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile tercümelî Şuşter nüshası giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zanaat terimleri sözlüğü. (1976). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.